

PANKOVITS JÓZSEF

Gramsci és 1917.

Háború, forradalmak, olasz kommunizmus, fasiszmus

A háború

1917 korszakos változásokat hozott Oroszország, Európa és az emberiség történetében. Ezzel a megállapítással bárki egyetérthet, függetlenül attól, hogy világnézeti alapon vállalja vagy elutasítja 1917 ismeretelméleti tartalmait és jelentőségét, illetve más-más nézeteket vall céljairól. Viták folynak ugyanis abban, hogy 1917 utótörténete mennyire vezetett visszaeséshez, a regresszió útvesztőjéhez. 1917 perspektívájának megítélése igen csak problematikus; kérdések merülnek fel a kisarjadó és felvirágzó, majd elhervadó kommunista mozgalomról, a benne részt vevőkről, politikai felfogásukról és elképzeléseikről.

A kommunista mozgalom sokfelé ágazó kontextusában Antonio Gramsci különös és eredeti minőségű személyiség volt. Hazájában rendszeresen visszatérnek életművéhez, kutatják és tanulmányozzák annak aspektusait, és külföldön is – az angol nyelvterületen, az amerikai kontinensen, valamint Párizstól Tokióig – megnőtt az ismertsége. Vele kapcsolatban is vannak polémiai, ám a személyét és munkásságát érintő viták többnyire értékelésekké váltak, örökségének és hagyatékának olaszországi kommunista kezelésére, szélesebben az olaszországi munkásmozgalmi hagyományokban való elhelyezésére koncentráálódtak.

Ami Gramsci és 1917 viszonyát illeti, itt szoros kötelékekről van szó. 1917-ben Gramsci 26 éves fiatalember, akit politikai szenvedélye két éve ragadott ki az egyetemről (a torinói

bölcsészettudományi fakultásról). Újságíró és pártpolitikus lett mint a szocialista *Avanti!* munkatársa. Már korábban aktívan tevékenykedett az Olasz Szocialista Párt (PSI) torinói szervezetében. A szocialista lapnál rengeteg színikritikája, cikke jelent meg, a háború kitörése nyomán pedig mind több politikai írást publikált. Mint ismeretes, Torino az olasz nagyipar fellegvára, erős és szervezett munkásosztállyal – ebben a közegben kezdett politizálni az ifjú, szárd származású, önmagát a munkások mellé, szövetségesükké helyező, hallatlanul eleven szellemiségű, sokoldalúan művelt kultúrember, miként ezt színikritikái bizonyítják. A színházak látogatása mellett eljárt az üzemi pártszervezetekbe, szakszervezeti aktivistákkal tárgyalt, segített megfogalmazni háborúellenes, gazdasági érdekvédő és radikális politikai követeléseiket, tevékenyen bekapcsolódott a mozgalom lüktető életébe.

1914-től a városban nagy tömegek folyamatosan tiltakoztak a háború ellen, állandósultak a sztrájkok, tüntetések és lázongások. Mindez meghatározta Gramsci gondolkodását és politikai fejlődését is; egyre elmélyültebben elemezte és vitatta a szocialista mozgalom politikai kultúrájának különböző kérdéseit és korlátait.¹ Itt meg kell jegyezni, hogy Antonio Labriola, aki a nápolyi és a római egyetemen oktatott és Engelsszel is levelezett, sokat tett a marxi doktrína, a „történelmi materializmus” alaptételeinek megismertetéséért.² A fiatal torinói szocialistákra főleg Marx és Labriola hatott, de a Labriola-tanítvány Benedetto Croce idealizmusa is meghatározó és befolyásos ideológiai irányzat volt, Croce maga pedig személyében megkérdőjelezhetetlen tekintély. Orientációs alap még az idealizmus

¹ Lásd David BIDUSSA: *La cultura politica degli ordinovisti*. In: Francesco GIASI (ed.): *Gramsci nel suo tempo. I-II. k.* Carocci editore, Roma, 2008. I. k. 293–310. – Bidussa Gramsci baráti és politikai körének politikai kultúráját elemzi. A kör tagjai, Palmiro Togliatti, Angelo Tasca, Umberto Terracini már 1919 előtt együtt munkálkodtak, régi barátság fűzi össze őket. Tasca – a későbbi „renegát” – vezette be a szárd fiataalt a torinói szocialista mozgalomba, kezébe adta a „pártirodalmat”. Togliattit nem kell bemutatni. Terracini szintén ismert olasz kommunista vezető.

² Írásaiban tudatosan használta a történelmi materializmus kifejezését. Lásd Antonio LABRIOLA: *La concezione materialistica della storia*. Editori Laterza, Roma–Bari, 1973.

pozitivista kritikája, például Henri Bergson és más gondolkodók részéről, továbbá Georges Sorel anarchoszindikálizmusa. A társadalom proletarizált rétegeiben gyökeret vert a bakunyini anarchizmus, s ennek ellentételezéseként megerősödött szociáldemokrata eszmeiség a nemzetközi, különösen a német szociáldemokrata és ausztromarxista változat.

A fiatal Gramsci világnézeti formálódásának műhelyeiben tehát a legkülönbözőbb nézetek szereztek híveket maguknak, tény azonban, hogy Gramscinál az elsajátított marxi tanok játszották a döntő szerepet. Aktívan részt vett a torinói munkásmozgalom és általában a szocialista párt harcaiban, de azt is látta, hogy a mozgalom vezetése nem felel meg a munkástömegek radikalizálódásának. Gramsci az 1917-et megelőző években úgy vélekedett, hogy a kialakult helyzetért, a párt elerőtlenedéséért, a munkásmozgalmi zavarokért a párt reformista szárnya, a reformizmus olasz teoretikusai és gyakorlati politikusai a felelősek.

Az 1892-ben zászlót bontó Olasz Szocialista Párt a politikai élet erős, nagy tömegeket mozgósító új tényezőjeként jelentkezett, ám fellángoló belső harcai, frakciói meggyengítették. A fő áramlatokat az úgynevezett maximalisták – a radikálisabb, „forradalmi” orientációjú, a munkásbázisra építő vonulat – és a reformisták alkották. Utóbbiak a német Eduard Bernstein revizionizmusa alapján, az olasz kapitalizmus fejletlenségére hivatkozva, a kapitalizmus progresszióját és reformjait pártfogolták; ettől remélték a munkásosztály életkörülményeinek javulását, távolabbi perspektívában a szocializmus eljövetelet. A különben nem egységes reformista frakció gyakorlati politikájában nemegyszer igent mondott a liberális vezetésű hivatalos olasz politikára és annak kormányzati intézkedéseire. Néhány képviselőjük (Leonida Bissolati, Ivanoe Bonomi és társaik) támogatta a gyarmatszerző háborút (1911–1912-ben a líbiai hadjáratot). 1911 márciusában pedig a két vezető elfogadta – a maximalista csoportok heves ellenzését kiváltva – III. Viktor Emmanuelt meghívását a királyi rezidenciára, a Quirinale Palotába (sőt, egy évvel később, ők is ünnepelték a királyt, s gratuláltak neki, hogy szerencsésen megmenekült az anarchista Antonio D’Alba siker-

telen merényletkísérlete után). Ilyen epizódok nem lelkesítették az osztályharcokban edződő munkástömegeket és a szocialista párt relatív „forradalmi” többségét. 1912-ben a kongresszuson – Benito Mussolini javaslatára – kizárták a pártból Bissolatit és Bonomit, a két reformista exponenst, ám a vezetésben még maradtak reformisták. Bonomi egyébként kizárása után változatlanul szocialistaként szerepelt a közéletben, ha nem is a munkásközegben. 1913-ban a torinói munkások kifütyülték a reformizmusról tartott előadását, s 1916-ban, amikor egy politikai rendezvényre visszatért Torinóba, Gramsci az esemény előzetes „hírverésére” egy újságcikkben gúnyolódva felidézte a három évvel korábbi balesetet, a fütty ismétlődését jósolva.³ Más reformista vezetőkön is élcelődött – Claudio Trevesen és magán Filippo Turatin, a párt alapító „atyján” is. A reformizmus elleni polémia később mélyebb, differenciáltabb és bonyolultabb elvi-politikai keretben fejlődött, amint a világháború és következményei szélesebb látóhatárt nyitottak publicisztikájának és bővítették érvrendszerét.

A háború óriási felbolydulást keltett az olasz közéletben, magában a szocialista pártban is; elsősorban a nacionalista indulatok csaptak magasra, s megfertőzték a politizáló közvéleményt. Jó példája ennek épp Mussolini, aki „harcos baloldaliságából” átvedlett a háborúpártiságba, sürgette a hadba lépést, maga után vonszolva a párt és a szakszervezetek számos megtéveszthető elemét. Járványról és divatról beszélhetünk, amely évek óta dühöngött és dívott: az értelmiség egy része időszerűnek vélte a Risorgimento, az olasz állami egységet megeremtő újjászületés befejezését: egyesek úgy gondolták, most megszerezhetik az egyesülésből kirekedt, olasznak értelmezett területeket, amelyek az osztrákok és az adriai szlávság kezén maradtak, mások gyarmatbirodalomról álmodtak, hogy a gyarmatokkal gazdagodó angol és francia nemzethez hason-

³ Lásd Antonio GRAMSCI: *L'On. Bonomi senza ombrello*. In: Antonio GRAMSCI: *Cronache torinesi 1913–1917*. Einaudi editore, Torino, 1980. 83–84. (Magyarul: Bonomi képviselő esernyő nélkül. – 1913-ban Bonomi viccelődött a hallgatósággal: „Ha esik az eső, jobb kinyitni az esernyőt, mintsem átkozódni.” Gramsci azonban emlékeztette rá, hogy a munkások tiltakozására Bonomi elvesztette az esernyőjét és a türelmét, ami újból megtörténhet.)

lón a „proletár olasz nemzet” is előrelépjen. Gramsci cikkezett a nacionalista hullám ellen, de hangja egyelőre elhalt a zsi-vajban. 1914-ben azután belekeveredett abba a vitába, amely átsegítette egyfajta „nagypolitikai” tűzkeresztségen. Az történt ugyanis, hogy Mussolini az *Avanti!*-ban 1914. október 24-én vezércikket közölt *Az abszolút semlegességtől a relatív és cse-lekvő semlegességig* címmel, s ezzel nagy meglepetést keltett. Szembefordult pártjának a háborúra vonatkozó semlegességi pozíciójával, mondván a háborútól egyelőre kormányzati szinten tartózkodó Itália részvétele a konfliktusban indokolt lenne, mivel kielégíthetné az ország külpolitikai igényeit. Mussolini és a PSI szakítása ezek után csak idő kérdése volt, mivel a párt a „sem csatlakozni, sem szabotálni” jelszóval ragaszkodott a háború elutasításához. Hét nap telt el, mire Gramsci reflektált Mussolini cikkére, s az „aktív és cselekvő semlegesség” cím-szavával kifejtette véleményét. Gramsci még mindig kezdő po-litikusnak számított, s cikkében érződött a reformisták ellen 1912-ben ellentmondást nem tűrően fellépő Mussolini iránti szimpátiája. Okfejtésében ezért óhatatlanul összekeveredtek a párt semlegességi álláspontját osztó és ennek esetleges fe-lülvizsgálatát szolgáló szempontok. Gramscit is utolérték az ilyenkor tapasztalható félreértések és félremagyarázások mind későbbi politikai pályafutása során, mind a pályáját értelmező szakirodalomban. Gramsci ezt írta „Az abszolút semlegesség formulája igen hasznos volt a krízis kezdetekor, amikor gran-diozitásukhoz képest az események viszonylag készületlenül, váratlanul értek bennünket ahhoz, hogy csak a dogmatikusan éles hajthatatlan (»intransigens«) tézisünk állítson kompakt bevehetetlen mellvédet a szenvedélyek és a partikuláris érde-kek ellenében. Most, hogy a kezdeti káosz helyzetéből kiestek a zavar elemei, és mindenkinek vállalnia kell a felelősséget, az abszolút semlegesség csak a reformistáknak fontos. Állításuk szerint nem akarnak »lapot húzni« (másokra hagyják a nyerész-kedést); azt szeretnék, ha a proletariátus pártatlan szemlélő-déssel asszisztálna az eseményeknél, hogy így megteremtődjön számára az osztályharc platformjának alkalma, mialatt az el-lenfél megteremti magának a (megfelelő) alkalmat (az ellenlé-

pésre).⁴ Gramsci szerint ez nem forradalmi magatartás, és – mi tagadás – Mussolini felvetésében ismer rá a helyzet megkívánta osztályharcos „forradalmi” álláspontra, amely az „abszolút semlegességből” a „cselekvő semlegességbe” való átmenetben fejeződött ki. Ha itt nem a szavakkal játszadozna Mussolini és Gramsci egyaránt (abszolút, relatív, cselekvő semlegesség), úgy vélhetnők, az imperialista háború osztályháborúvá alakításának lenini tételével van dolgunk... Az olasz mozgalomban 1914 őszén azonban Lenin teóriái egyelőre ismeretlenek. (Három év múlva az *Állam és forradalom* már olvasható lesz.)

Gramsci elvileg nem tartotta magát ehhez az írásához. Ahogy 1915-től Olaszország bekapcsolódott a konfliktusba, s mind jobban fény derült az áldozatvállalás és a veszteségek mértéke és az antantszövetséges Itália prognosztizálható győzelme közötti politikai aránytalanságra (az ország nem érte el háborús részvételének céljait), úgy bontakozott ki a háborús válság. A háború menetében írt háborúellenes cikkeinek hitele, publicisztikai és politikai vonala megemeli a fiatal kommentátor ázsióját. Háborúellenessége eloszlatta a vele kapcsolatos kétségeket. Ezért nem látom értelmét annak, hogy a szakirodalomban folytatódjék a Gramsci 1914-es megingását, tévedését mentetgetni szándékozó értelmezés ebben a konkrét és egy körülhatárolt pillanatra korlátozott, mulékony „mussolinianus” álláspont miatt. Mussolini és Gramsci útjai szétváltak: Mussolini a szocialista párt politikájának elárulását, Gramsci az osztályharc kommunista típusú folytatását választotta, ám 1914 után még évekig kellett fáradoznia azon, hogy a „mussolinizmust” feledtesse. A sajátságos és minden bizonnyal különleges helyzetben fogant vitát értelmezve Angelo d’Orsi helyesen mutat rá: Gramsci valójában olyan kérdésekre keresett választ, melyek tétje például az, hogy a szocialisták tulajdonképpen mit tegyenek a háborús helyzetben. Tudják-e egyáltalán, mi a teendőjük? És nem utolsósorban a szocialista tennivalók miben különböznek a hatalmon levő polgári osztályok teendőitől? „Ez utóbbiak háborúzni akarnak? Csak tessék. A proletariátus majd kiveszi a maga ré-

⁴ Antonio GRAMSCI: *Cronache torinesi*. I. m. 11.

szét (a konfliktusból), ami nem tisztán csak engedelmesség lesz a kapitalista parancsnokságnak.”⁵ Ez lehet az egyik olvasat, amely az érem egyik oldalát villantja meg. Véleményem szerint a probléma teljessége – és az éremnek ez az oldala is – a háború elhúzódásával, az egyre nagyobb áldozatokkal járó hazafias és nacionalista szenvedélyek tobzódásával ölti föl kontúrajait. A kivezető út alternatíváját pedig 1917-ben az orosz forradalmak mutatták meg és tudatosították az európai hadszíntér vágóhídjára irányított katonák és hozzátartozóik egy részében, a társadalom nem elenyésző, nem jelentéktelen „forradalmár” csoportjaiban. Jelentékenyebb tömegeket nem kerített hatalmába a forradalmi akarat.

Szakadás a munkásmozgalomban

A szocialista pártban kiéleződött a maximalisták és a reformisták vitája, s kommunista csoportosulások kezdeményei jelentek meg a színen. Gramsci újult erővel bírálta a reformizmust, a másik oldal válaszolt; más kérdések is napirendre kerültek, mindenekelőtt a kommunisták kiszakadása a szocialista anyapártból.

1917-ben Oroszország az 1905-ös polgári demokratikus forradalom után két továbbit produkált; mindkettő, de a második, az októberi, különösen „megrengette”, sarkából fordította ki a világot, meghatározta a világháború és a világtörténelem menetét. Olaszországi következményei is szinte hétről hétre, hónapról hónapra pontosan lemérhetők. 1917-ben megsokszorozódtak a háborúellenes megmozdulások, tiltakozóakciók. A rohamosan romló élelmiszer-ellátás miatt augusztusban Torinóban mintegy 50 halottat és 200 sebesültet követelő véres összecsapások törttek ki. Október derekán Caporettnél (mai szlovén nevén: Kobarid) az osztrák–magyar támadás megroppantotta az itáliai frontvonalat, s az olasz hadsereg kénytelen volt a Piavéig visszavonulni. Tehát mind a front, mind a háterszág történései

⁵ Angelo D'ORSI: *Gramsci e la guerra: dal giornalismo alla riflessione storica*, Francesco GIASI (ed.): I. m. I. k. 129.

felfedték az egyre mélyülő erkölcsi-politikai krízist. A hadsereg főparancsnokát, Luigi Cadorna tábornokot leváltották, a kormány megbukott. Torinóban különösen fontosak voltak a következmények, mert a város ipara a háború alatt a katonai megrendelések teljesítésére rendezkedett be, s mindaz, ami ott történt, érzékenyen érintette a frontszolgálatot és kiemelten a politikai szférát. A torinói munkásságot megviselték a nélkülözések, a szociális feszültségek robbanással fenyegettek. Az embereknek Torinóban még inkább elégük volt a háborúból, mint más nagyvárosokban, vagy a kevésbé iparosodott körzetekben: az oroszországi forradalmak visszhangja nem üres kongás volt, Európát betöltő zúgása nagyobb vészt jósolt, mint másutt.

Gramsci fenntartások nélkül azonosult az orosz forradalom céljaival, a torinói munkásosztály legharcosabb képviselőihez hasonlóan tette magáévá 1917 háborúellenes, antikapitalista történelmi-politikai filozófiáját. Tanúja és elkötelezett részese volt a torinói munkások háborúellenes megmozdulásainak. Láttuk, hogy már fiatal pártaktivistaként szoros kapcsolatban állt az üzemi munkásszervezetekkel, jól ismerte szakszervezeti és politikai követeléseiket, nemegyszer segített írásba foglalni, újságíróként is és agitátorként is „kommunikálni” azokat. A torinói üzemekben kialakult hangulat lényege: az olasz munkásoknak ugyanazt kell tenniük, mint az oroszoknak.

A felismerés megmozgatta a reformizmust és a hagyományos szociáldemokrata ideológiát valló langyos szocialista pártot, amelynek vezetése eléggé elkényelmesedett. Reformizmus ide vagy oda, a párt 1919-es kongresszusa olyan határozatot hozott, hogy szolidáris az orosz forradalommal, s elfogadja a proletárdiktatúra elvét. A reformista szocialista Giacomo Matteotti egyik parlamenti beszédében a munkások szövetkezeteit mint a proletárdiktatúra szerveit értelmezte. Oddino Morgari, a párt külügyeinek felelős vezetője 1919-ben, 1917-es utazását ismételve, újból útnak indult Oroszország felé, ám elakadt a tanácsköztársasági Magyarországon. A nyugati határszélen, a Lajtánál egy magyar határőrrel beszélgetett, aki azt magyarázta neki, hogy „minden ember kommunista. Annyi a különbség ember és ember között, hogy az egyik tisztában van kommunis-

ta tudatával, a másik meg mit sem sejt róla.”⁶ Morgari erről tárgyilagosan tájékoztatta az *Avanti!* olvasóit. Az olasz munkásság viszonylag nagy tömegei hajlottak az orosz példa követésére, de pártjuk nem tudta kézbe venni az irányítást – megosztották a viták, sorai szétzilálódtnak, nem jellemezte egységes tettekrekész-ség.

1917 tematikája – a proletárdiktatúra, a bolsevizmus, a kommunizmus, a lenini tan, az orosz tapasztalat és mindennek nyugat-európai megvalósíthatósága, sőt az új, a III. Internacionálé (Komintern – KI) szükségessége – hamarosan a végsőkéig élezte az olasz munkásmozgalom irányzatainak ellentéteit. Az egyes áramlatok viszonya (ki képviselt helyes álláspontot, kinek volt igaza, ki tévedett és miben?) jelenkorunkig viták tárgya. A történelmi szocialista párthoz ragaszkodó akkori többség és kései leszármazottai soha nem bocsátották meg a kommunista szakadást. Gramsci megmásíthatatlanul és töretlenül elkötelezte magát a kommunista eszmék mellett, szocialistából kommunistává fejlődött. Még szorosabbra fűzte kapcsolatát a FIAT autógyár munkásaival, akiket – s általában a nagyüzemi munkásokat – az új, eljövendő szocialista társadalmi rendszer letéteményeseinek és megvalósítóinak tartott. Az üzemi bizottságokat – amelyeket akkor „belső bizottságoknak” (*commissioni interne*) neveztek és spontán, „orosz módra” alakítottak meg – az olasz „munkásszovjetek” csíráinak látta.⁷

A még mindig fiatal Gramsci lényegében olasz szemszögből vizsgálta az 1917-es korszakváltást, az olasz társadalomban feszülő kérdésekkel vetette össze a fordulatot, de az oroszországi változásokkal nem mechanikusan azonosult. Gondolkodó, tépelődő habitusa a későbbiekben is nyilvánvaló. Az 1917-ben írt cikkeiből már érződik differenciáló képessége és elemző hajlama, s ez a későbbiekben felerősödik.

⁶ *Avanti!* 1919. augusztus 4–5. – E forrásra Emilio Gianni, a genovai munkásmozgalmi intézet vezetője hívta fel a figyelmemet, s fénymásolatban is megküldte a dokumentációt. Ezúton is köszönöm.

⁷ Hasonló formációk Európában másutt is létrejöttek, Angliában például a „shop stewards” mozgalom. Gramsci a magyar „tanács hatalom” országának tapasztalataira is felfigyelt.

1917 áprilisában az orosz forradalomról készített jegyzeteiben megállapította: a forradalmat proletárok csinálták, munkások és katonák. A munkások küldöttei a szovjet modellt követve bizottságokat választottak, amelyeket hamarosan tanácsoknak neveztek. Gramsci a tanácsokat a forradalom egyik legfontosabb újdonságának tartotta, mivel azok ellenőrizték a hivatalokat, s beleszólhattak a közélet minden megnyilvánulásába. A forradalom számára világosan proletár jellegű volt. Vitába szállt a polgári lapok értékelésével, melyek szerint mindössze az történt, hogy a cári autokráciát egy másik, egyelőre meg nem határozható autoritással helyettesítették volna; ezzel szemben azt állította, hogy a munkáosztály vette kezébe a sorsát, és műve a szocialista rendszer és társadalom megvalósításában fog kiteljesedni. Az oroszországi történet nem a francia polgári forradalom kánonja mentén pereg – állította. Az orosz proletárok nem a burzsoázia programját hajtják végre, hanem a társadalom univerzális érdekei és univerzális szabadsága szellemében vívták meg harcukat; erre csak a munkáosztály képes, mert nincsenek partikuláris, más osztályok kizsákmányolására irányuló érdekei, mert a társadalom többségét képviselik. Többek között két dologra hivatkozott: 1. Az orosz forradalom szétverte a cári feudális tekintélyuralmi rendszert, és a helyébe állította az általános választójogot, kiterjesztve azt a nőkre is.⁸ 2. Az odesszai börtönlakók lemondtak a forradalom biztosította szabadságukról, önként vállalták büntetésük letöltését, maguk közül választották meg őrüket és megfogadták, hogy becsületes munkából fognak a jövőben megélni. Erre a múlt tekintélyelvű rendszerében sohasem volt példa – állapította meg Gramsci. A választójog, a politikai szabadság kiterjesztését, a bűnözők magatartásának megváltozását csak egy új rend, a munkáosztály vezetésével létrejövő új világ univerzalizmusa teremthette meg. *Új Rend (Ordine Nuovo)* lesz a szocialista párton belüli, Gramsci és társai által (Togliatti, Terracini, Tasca) vezetett, kommunista

⁸ A „nőkérdés” a férfi felsőbbrendűségének elvét valló olasz társadalom egyik legégetőbb problémája volt. A szocialista mozgalmon kívül más politikai erő nem foglalkozott a nők gazdasági, szociális, családi és a nemek egymás közti viszonyát érintő kérdésekkel.

frakcióvá szerveződő áramlat folyóiratának, majd napilapjának a neve.

Alkalmi gyorskommentárjaiban Gramsci többször behatóan, lényegre törően fejtegette és érzékeltette, hogy 1917 a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésében és elméleti megalapozásában döntő fordulatot hozott. *Forradalom a „Tőke” ellen* című, 1917. november 24-én közölt írásában már érzékelhető a teoretikus igényű megközelítés. Az orosz maximalisták (értsd: a bolsevikok) nem várták meg, amíg országuk kapitalista fejlettsége (hűen Marx elméletéhez) lehetővé teszi a munkásosztály forradalmát – írta Gramsci –, hanem elhatározták, hogy elébe vágnak a dolgoknak, élnek a lehetőséggel, és „idő előtt” megvalósítják a maguk fejletlenebb országában a szocialista forradalmat. „A tények szétrobbantották az ideológiákat.”⁹

Gramsci aktívan részt vett a kommunista-bolsevik irányzatú olasz munkásmozgalmi áramlat harcaiban, a belőle kisarjadó Olaszország Kommunista Pártja (Partito Comunista d'Italia), későbbi nevén Partito Comunista Italiano (PCI) megszervezésében. Ugyanakkor a szocialista párt szétszakításának kockázata aggasztotta. A vízvázlatzó jellegű livornói vitában nem szólalt meg; ezt egy későbbi, Togliattinak és az akkor már működő kommunista párt többi vezetőjének címzett levelében azzal magyarázta, hogy a munkásegység megbomlása, a párt szakadása elősegítette a fasizmus előretörését és győzelmét.¹⁰

A jelenünkig tartó pártvitáknak, a szocialista-kommunista ellentéteknek ez a fő oka, elvi, ideológiai-politikai alapja. Annak idején a szakadást egy forradalomra elszánt, de kisebbségben maradó káderelit, „élcsapat” vitte véghez. A szocialista párt többsége az anyapártban maradt, vezetői és a köröttük levő

⁹ Antonio GRAMSCI: *Scritti politici*. I–III. k. Editori Riuniti, Roma 1973. I. k. 130–131. – Az *Avanti!* torinói kiadásában a cenzúra törölte a cikket, ezért a milánói mutációban jelent meg.

¹⁰ Gramsci levelét, melyben a pártszakadás és a fasizmus győzelmének összefüggéséről írt, Togliatti adta közre egy dokumentumkötetben. Lásd Palmiro TOGLIATTI: *La formazione del gruppo dirigente del PCI 1923–1924*. Editori Riuniti, Roma, 1962. 102. A Kommunisták Olaszországi Pártjának létrejöttéről, a szakítással kapcsolatos vitákról lásd Paolo SPRIANO: *Storia del Partito comunista italiano*. Giulio Einaudi Editore, Torino, 1967. I. k. 3–121.

hangadó értelmiségiek 1921-től folyamatosan a kommunistákat hibáztatták a történekekért; a fasiszmus felülkerekedéseért a kommunistákra terheltek a politikai felelősséget és történészeik a historiográfiában is képviselték ezt a nézetet. (Livornóban a kommunista delegáltak 58 000 párttagot, a centristák közel 100 000-et, a reformisták 18 000-et tudtak maguk mögött. Egy év múlva, a fasiszmus hatalomra jutása után az OKP tagnyilvántartása 25 000 főt regisztrált. Sokan emigráltak, vagy nem vetették magukat nyilvántartásba. A két párt közti erőviszonyok alakulását szemlélteti, hogy negyedszázaddal később, közvetlenül az 1945 utáni különböző voksolásokon (népszavazás, parlament, helyhatósági) a szocialisták még nagyobb súllyal szerepeltek a kommunistáknál, ám a trend ezután végérvényesen megfordult a kommunista párt előnyére, s a PCI magába szívtá a szocialista mozgalom nagyobb részét.)

Az olasz és más nemzeti munkásmozgalmak szakadása megkerülhetetlen vitakérdés. Gramsci a szakadás-fasiszmus és a munkásegység-antifasiszmus egymás mellett futó párhuzamaiban közvetlenül 1921-ben a problémák lényegére tapintott. A szakadás keserű drámájának lezajlása után a kétfelé vált munkásmozgalom külön-külön úton kezdte meg odüsszeiáját, és azonnal megmutatkozott a szakadás károssága. Néhány éven belül, egyelőre átmenetileg ugyan, napirendre is tűzték a munkásegység megteremtésének kérdéseit. Simona Colarizi, a szocialista „holdudvarhoz” tartozó történész egyik nem túl régi tanulmányában felveti, hogy Gramsci már 1924-ben – Moszkvából, a Kominternből visszatérőben – új szemszögből nézte a történelmi távlatokat: a többségében szocialista olasz proletariátus antifasiszta szövetségi stratégiájának híve lett. Úgy gondolta, hogy nemcsak a PSI-hez, a reformista szakszervezetekhez tartozó munkásokkal és parasztokkal, de még a liberális-demokratikus polgársággal is szövetséget lehet kötni, hiszen a Marcia su Roma után a fasiszta csoportok minden demokratikus társadalmi erőt tettelegesen támadtak.¹¹

¹¹ Simona COLARIZI: Gramsci e il fascismo. In: Francesco GIASI (ed.): I. m. 344.

Luigi Cortesi, egy másik szocialista történész, hasonlóan vélekedett 1977-ben. Hiányolta a kommunista párton belüli viták, a sztálinizmusra visszavezethető „disszidencia”, az egyet nem értés alaposabb elemzését. Cortesi szerint ezeket a problémákat kollégája, Spriano, a neves kommunista történész sommásan, kizárólag a sztálini terror viszonylatában vizsgálta, holott azok átfogóbb jellegűek voltak és felmérhetetlen következményekkel jártak a munkásmozgalom fejlődésére és a világpolitika alakulására nézve. Cortesi úgy véli, Sztálin ellenforradalmat valósított meg, s ezzel fékezte a munkásmozgalmat és csökkentette győzelmének esélyét.¹² A Szovjetunióban elhatalmasodó bünnös sztálini politikára, a szocialistáktól, szociáldemokratáktól elzárkózó, eltorzuló szektásság, majd a szociáldemokráciát a fasizmussal egy platformra helyező „szociálfasizmus” beteges tézisére több olasz kommunista vezető is felhívta a figyelmet, és egyet nem értését fejezte ki. Súlyos elvi-politikai vitákról volt szó, és a legtöbb esetben az egyet nem értőkkel méltatlanul bántak el. Álláspontjuk miatt többeket kizártak a pártból. Cortesi felsorolja az egyet nem értőket, és megírja, milyen sorsra jutottak. Umberto Terracinit és Camilla Raverát például a háború alatt (Raverát), illetve a háború után (Terracinit) az antifasiszta összefogás politikájának szellemében „rehabilitálták” és visszavették a párt vezetésébe. Ám a kommunista pártalapító torinói *Ordine Nuovo* csoport tagját, Gramsci fegyvertársát, Angelo Tascát, aki frontálisan szembehelyezkedett a párttal, Vichy-beli emigrációjában a fasizmussal való együttműködéssel gyanúsították meg. Jellegzetes példa az országosan és Európa-szerte is ismert író, egy időben Komintern-küldött Ignazio Silone¹³ eltávolodása a kommunizmustól. Cortesi nem hivatkozik ugyan rá, de nem lehet elhallgatni, hogy a támadások konfliktusokba,

¹² Luigi CORTESI: *Storia del PCI e miseria del riformismo. Belfagor*, 1977/2.; Lásd Paolo SPIANO: *Storia del Paretito comunista italiano*. I–V. k. című művét. – Cortesi a II. kötetet bírálja. (Giulio Einaudi Editore, Torino, 1969. 181.)

¹³ Ignazio Silone (1900–1978) a Szovjetunióban szerzett élményei miatt hagyta el a kommunista mozgalmat. A 1930-as években svájci emigrációjában német nyelven írt, a magyar közönség előtt is ismert regényeivel (*Fontamara*, *Vino e pane*), melyeket később fordított olaszra, európai hírnévre tett szert. A mozgalomból való távozásáról lásd *Uscita di sicurezza* (Vészkijárat) c. művét.

majd antikommunizmusba sodorták, s végül a szocialista párt-hoz közeledett. Ezeknek az elvi és sokszor személyi természetű viszályoknak, nézeteltéréseknek a forrása minden esetben az volt, hogy bírálták a sztálini politikát: a vitatkozókat a „sztálinista” Komintern pártfegyelméhez igazodva rendreutasították vagy félreállították, egyes, kevésbé ismert emigráns kommunisták a GULAG táboraiiban kötöttek ki, nemegyet meggyilkoltak. A Komintern fegyelmét megkövetelő funkcionárius hol egy Togliatti, hol egy Longo volt, esetleg másik „balos” kommunista, akik valamennyien alávetették magukat a Kominternnek, s persze az abszolút teljhatalmú, bosszúálló, Sztálinnak. A diktátor kártékonysága vitán felüli, de a szovjet állam vérrel és vassal keresztülvitt megszilárdítása nem volt „ellenforradalom” a kifejezés elméleti és politikai értelmében. A szocialista államot – amely olyan volt, amilyen – stabilizálni kellett, enélkül a Szovjetunió honvédő háborújának, a hitleri fasizmus elleni harcnak a kimenetele kétségesse válhatott volna. A szovjet államtól mint biztos támasztól a nemzetközi kommunista mozgalomban nem lehetett függetlenedni vagy eltekinteni. (A Szovjetunióból a Komintern közvetítésével kezdtek el „gurulni a rubelek” a mostoha viszonyok közé szorult kommunista pártok felé, amelyek nem lehettek annyira ostobák, hogy ne fogadták volna el Moszkva pénzügyi segítségét. Magyar közmondás szerint: ha adnak, fogadd el, ha ütnek, szaladj el. Nos, Moszkva, azaz Sztálin adott is, ütött is; sokan azonban nem tudtak elszaladni. Az sem mellékes, hogy sokan „csak” Sztálin elől szaladtak volna el, nem a kommunizmus, nem a Szovjetunió elől, melyet milliók vállaltak életre-halálra Európa számos országában.)

Cortesi nem állt meg idézett példáinál, későbbieket is tárgyalt, amelyek viszont az antifasiszta népfront és az 1945 utáni népfrontos olasz szocialista-kommunista összefogás politikáját, illetve általában a szocialista-kommunista viszony elvi-politikai kérdéseit érintették. Giorgio Amendola 1964-ben a párt elméleti folyóiratában, a *Rinascitában* arról cikkezett, hogyan lehetne egyesíteni az akkor négy pártban (kommunista, szocialista, szociáldemokrata és 1964-ben a szocialista pártból kiszakadt

„proletár egységi” szocialista pártban) megoszló erőket. Cortesi szerint labour–demokrata ízű javaslata miatt Amendolára a „jobbboldaliság” vádja hullt a pártban, jöllehet a baloldali összefogás nem konjunkturális, hanem nagyon is élő kérdés volt, különösen a 20. század végétől visszatekintve. A Szovjetunió és a „létező szocializmusok”, a nemzetközi kommunista mozgalom összeomlásával az Olasz KP (PCI), amely az 1970-es évektől már a szociáldemokratizálódás útját járta, végül visszatért az európai szociáldemokrata családba. A folyamat egyik legelkötelezettebb előmozdítója egyébként az amendolai vonalat folytató Giorgio Napolitano, az Olasz Köztársaság 2006-ban megválasztott tizenegyedik elnöke volt.¹⁴ Nem más ez, mint a PCI pályáját jellemző hullámvonalú történelmi ív. Érdekes módon egy Turati-életrajz előszavában Sandro Pertini, a köztársaság 1978–1985 közötti, első szocialista elnöke, a baloldal egységét prioritásnak tekintő politikus felidézi Turatinak a szakadár kommunistákhoz 1921-ben Livornóban intézett kongresszusi intelmét: „Mielőtt elhagyjátok a kongresszusunkat, álljatok meg (és gondolkozzatok). Tisztességes emberek vagytok, súlyos hibát követtek el, és amikor fel fogjátok ismerni ezt a hibát, vissza fogtok térni közénk.”¹⁵ Így is lett, noha az olasz kommunisták nem éppen az olasz szocialisták közé, hanem a tágasabb európai családba tértek vissza, illetve kérték vissza magukat, és kérésüket elfogadták az európaiak, miután az olasz szocialista pártvezető, Bettino Craxi is beleegyezett a Szocialista Internacionáléba való felvételükbe.

Legalább ennyire érdekes megjegyzéseket fűz az olasz baloldal elvi vitáinak történetéhez Giorgio Galli, az olasz politikai rendszer kitűnő ismerője. Szerinte Turati már 1906-ban Bernstein „Marxot korszerűsítő” revizionista platformján állt, ám ezt implicite fejezte ki, a magatartásával érzékeltette, míg Bonomi explicit terminusokban beszélt és Turatiétól eltérő gyakorlattal, más tettekkel viszonyult a politikai helyzetekhez. Ez volt a különbség kettejük közt. Hasonló különbség jelenik meg

¹⁴ Lásd PANKOVITS József: Giorgio Napolitano, az Olasz Köztársaság XI. elnöke. *Múltunk*, 2015/3. 205–227.

¹⁵ Franco CATALANO: *Turati*. Dall'Oglio editore, Milano, 1982. 5.

később a PCI belső életében: Togliatti csak implicit vállalta a revizionizmust a párt explicit revizionistaival szemben 1956-ban a Sztálint leleplező Hruscsov-jelentés és a lengyel, valamint a magyar felkelés kapcsán. Még később, a hetvenes években Berlinguer elutasított mindennemű explicit revizionizmust, miközben a revizionizmus a képviseleti pluralista parlamenti demokrácia teljes körű elismerésével implicit formában utat tört magának a pártban, és Berlinguer sem állt elébe, azaz implicit vállalta. Tehát – írja Galli – „Bonomit igazolta a történelem”.¹⁶ A revizionizmusnak azonban más és más a tartalma, a politikai értéke és tendenciája 1906-ban, 1921-ben, 1956-ban és az 1970-es években. Turati 1921-es intuitív figyelmeztetése mégis látnoki jellegű volt, és a szocialista párt egységének feltétele nyilatkozott meg benne. Az a politika, amelyet Togliatti 1956-ban, Berlinguer pedig az 1970-es, 1980-as években folytatott, szintén az akkor már kommunista mozgalmi derékhad szétforgácsolását gátolta; mindketten pártjuk egységét feltették, ugyanúgy, mint Turati 1921-ben. Ezért idézhette a Turati-életrajz előszavában Pertini Terracinót is, Togliatti közvetlen vezetőtársát, aki élete alkonyán, nagybetegen, de tiszta értelmének tudatában elismerte: 1921-ben Turatinak volt igaza. Napolitano ezt a gondolati sémát idézte volna fel, amikor 2006-ban 1956 jubileuma alkalmával Pietro Nenni igazát ismerte el önmagával és a PCI akkori „ellenforradalmi” álláspontjával szemben?¹⁷

Bonyolult problémáról van szó, s ezt mi sem illusztrálja jobban, mint az, hogy az olasz munkásmozgalomban a kommunista és a szociáldemokrata-reformista jellegű álláspont merev szétválása miatt bekövetkezett szakadás elkerülhetetlen volt. A reformizmus, a szociáldemokrata tradíció az első világháború utáni válságos években összeegyeztethetetlennek bizonyult a kommunista forradalmisággal. Gramsci néha átérezte a kommunisták felelősségét a fasiszmus uralomra jutásában, ám ezzel nem enyhítette a szocialista pártban maradó reformisták, a szakítás és ellenzőinek pozíciói közt ingadozó, a

¹⁶ Vö. Giorgio GALLI: *Storia del socialismo italiano*. Editori Laterza, Roma-Bari, 1980. 51–52.

¹⁷ Lásd a 14. lábjegyzetet.

forradalmiságot csak szavakban elfogadó centrista „maximalisták” és más árnyalatokat képviselő szocialisták elmarasztalását. Olyan magatartásért bírálta őket, amely a fasiszmus győzelmét segítette – a liberális demokrata és néppárti (kereszténydemokrata) irányzatokról nem is beszélve. Nem mellékesen a reformista szocialisták és a néppártiak a Marcia su Roma után rövid ideig (kiábrándulásukig) hajlandóságot mutattak a fasisztákkal összehozható kiegyezésre. Colarizi írta: Gramsci annak idején, a Marcia su Romát megelőző periódus közéleti vitáiról szólva Amendola, Sturzo, Turati „félfasizmusáról” beszélt, mivel bizonytalan, egyezkedésre hajló, a kommunizmus-tól idegenkedő magatartásuk hozzájárult a fasiszmus előretöréséhez.¹⁸ Mindhárman csak a fasiszmus hatalomra kerülése után foglaltak el következetesebben antifasiszta álláspontot; liberális, néppárti és reformista szocialista híveik közül is sokan jutottak előbb opportunistára, s csak később ettől eltérő belátásra. Gramsci, a rá jellemző finoman differenciáló képességénél fogva, a „félfasizmus” helyett mégis használhatott volna másik terminust a nevezettekkel kapcsolatban, jöllehet a helyzet rendkívül kritikus volt és a politikai viták nem lanyhultak. Az mindenesetre tény, hogy az új, ifjú kommunista párt gyűjtőhelye lett a szocialista munkásmozgalom legradikálisabb, forradalmat sürgető csoportjainak és elemeinek. A szocialista anyapárt nem elenyésző, de nem is tetemes kisebbséghez tartozó „balosok” viszont befolyásolták az új kommunista párt belső közérzetét és közvéleményét. Hangulatukat nagy meggyőző erővel tolmácsolta Amadeo Bordiga, a párt első főtitkára, aki az adott pillanatban nem a klasszikus forradalmi elégedetlenség (az „alul és felül levők” elviselhetetlenségi érzülete) miatt képzelte magát vezérnek, hiszen Itáliában nem fenyegetett nagy töme-

¹⁸ Lásd Simona COLARIZI: I. m. – Don Luigi Sturzo a szicíliai Caltagirone plébánosa és alpolgármestere volt, ő alapította meg és vezette az Olasz Néppártot (PPI). Filippo Turati a kérdéses időszakban a reformista szárny első embere volt. Giovanni Amendola liberális párti politikus, fia Giorgio a PCI vezetőjévé vált.

geket mozgósító forradalom. Pályafutása során azután egyéb képzelgéseknek is a rabja lett.¹⁹

A kicsiny párt tagjainak többsége vezérlő lángoszlopként tekintett Bordigára. Gramsci jól tudta, hogy ezt a hangulatot csak fokozatosan, a helyzet objektív fejlődése során lehet oldani. Egyelőre számolnia kellett a párt belső, a „forradalmár” Bordiga személyét támogató közvéleményével. Másfelől védenie kellett magát is az „interventizmus”, a háborúba való beavatkozás vádja ellen, a fejére olvasott „mussolinizmus” utórezgésétől. Gramsci 1922-ben, a párt második kongresszusán a Bordiga vezette többségben foglalt helyet, és elvetette a Komintern moszkvai kiküldöttjének, Rákosi Mátyásnak arra vonatkozó javaslatát, hogy Bordiga helyett legyen ő a párt főtítkára. Rákosi a maga akarnokságával, „Komintern-vonalasságával” megpróbálta keresztülvinni az Internacionálé javaslatát.

Összegezve a korszak vitáinak lényegét: a politikai pozíciók tisztázása, a választott stratégiai útvonalak elkülönítése, a mozgalmi szakadások kritikus helyzetekben elkerülhetetlenek, ám ezek megtörténte után a lehető leggyorsabban össze kell fogni az új politikai erőket a szervezeti egység megteremtése érdekében. Ha ez nem történik meg, a munkásmozgalomra, a baloldalra súlyos vereség vár, esetleg vereségek egymásutánja, és a politikai hatalom stabilan a jobboldali demagógok, populista sarlatánok, spekulánsok vagy akár fasiszta diktátorok kezébe kerülhet. Történelmi és aktuális példák egész sora bizonyítja ezt. Gramsci is a baloldali erők politikai egységének hiányában látta a fasiszmus győzelmének legfőbb okát. Világosan látta azt is, hogy az eredményes antifasiszta küzdelemhez kevés a mun-

¹⁹ A Mussolini-kormányzat 1929-ben Ponza szigetére deportálta Bordigát, ott érte a Trockij-vita híre. A 140 deportált kommunista közül 38-at sikerült meggyőznie Trockij álláspontjáról. Kiszabadulása után felajánlották neki az emigrációt, ám durván visszautasította azt, és helytelenített minden illegális antifasiszta tevékenységet. Építési vállalkozásokba fogott (többek között Ponza szigetén is a deportáltak megdöbbenésére), feltehetően a fasiszta hatóságok engedélyével. Meg is gyanúsították a rendőrséggel való együttműködéssel. (Vö. Paolo SPRIANO: *Storia del Partito comunista italiano*. II. k. Giulio Einaudi editore, Torino, 1969. 255.) Bordiga személye a múltja miatt még mindig egyfajta hívó szó baloldali körökben. (Vö. KONOK Péter: *Az eszmék országútján*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 46., 54.)

kásegység megteremtése, még szélesebb népi-nemzeti összefogásra van szükség, meg kell találni az együttműködés formáit a proletár érzelmű baloldali munkás-paraszt tömegekkel, a katolikus olasz társadalom óriási paraszt tömegeivel, valamint a városi és falusi vallásos kispolgársággal.

A katolikus kérdés – Együttműködés a vallásos tömegekkel

A fasizmus előretörése politikai válság terméke volt. Küzdött elene a munkásmozgalom, de más, új demokratikus, fasizmus-idegen tendenciák is jelentkeztek, a fasiszták és az antifasiszták konfrontációja demokratikus tettekre serkentette a katolikus politikusokat is. A baloldalon Gramsci elsők között reagált arra az új jelenségre, hogy a politikai katolicizmus határozottan és elkötelezetten föllépett a demokráciáért, noha egyelőre nem antifasiszta jelszavakkal.

Gramsci már a háborús években figyelemmel kísérte a katolikusok politizálását. Az elmaradott szárd vidékről származó, az ottani hívő katolikus tömeget jól ismerő fiatalember intellektusának és pszichéjének minden rezdülésében átérezte a falusi parasztok aggodását a frontra kihajtott fiaikért. A vágóhídra küldött hadsereg sorállományának gerincét a falusi parasztfiatalok adták, akik a lövészárkok mélyén isten oltalmába ajánlották életüket, testi épségüket, s ezt tették szüleik is. A politikussá érlelődő Gramsci ezért tartotta szükségesnek a vallás, a hit, az egyház és a politika viszonyának elemzését. Emma Fattorini, a római La Sapienza Egyetem tanára azt írja, hogy ennek az olasz viszonyok között egyébként el nem ejthető fonalnak a felgöngyölítését csak az utóbbi idők kutatásai tették lehetővé. Fattorini tanulmányát egy 1916-os Gramsci-cikkből (*Boszorkányság*) vett idézettel kezdi: „Normális időkben a vallási közöny, a kultusz politikájának hiánya nem jelenti a bálványoktól való függetlenedést. A vallás a lélek szükséglete. Az ember gyakran elveszettnek érzi magát a széles világmindenségben, úgy érzi, hogy ismeretlen erő, a történelem rafinált energiáinak komplexuma ringatja el, amely finoman elválva a

közgondolkodástól a válságos pillanatokban menekvést nyújthat a bomlással szemben. Ezt a menekvést csak az adhatja meg, aki a vallást helyettesíteni tudja valamilyen más erkölcsi erővel. Egyetlen nagy, erős ember sem helyettesítheti azonban semmivel sem a vallást.”²⁰ Gramsci cikkében különbséget tesz a „normális idők” és a háború abnormitása között, amikor az emberek az eseményekben ismeretlen erők játékát látják, és a valláshoz vagy a vallás pótlékához fordulnak. Bemutatja Paola Omegnát, a „varázslót”, aki „csodatevő” jóslataival, „varázsbeszédeivel”, homályos és babonás misztikájával népes klientúrára tett szert – főleg a frontkatonák hozzátartozói közül. A „boszorkány” megjelenése egyáltalán nem meglepő – állapítja meg Gramsci –, mivel a háború az embert halálközeli helyzetbe sodorja, arra kényszeríti, hogy folyvást az élet és a halál titkáról gondolkozzék. E lelkiállapotra reagál a vallásos érzelmekre apelláló egyház, de a boszorkányos sarlatánság is. Az emberi élet a mindennapi foglalatosságotól körletlenül belül zajlik („normális időkben”); ám ha betegség vagy éppen a háború végzete kizökkenti az embereket a mindennapok kerékvágásából, megzavarodnak és nem értik, mi történik körülöttük. Nem értik, hogy emberi akarat hogyan okozhat olyan hatalmas katasztrófát, mint a háború, és a boszorkányhoz vagy a paphoz fordulnak. „A szellemi organizáció formáin kívül hanykolódó alakatlan tömeg mindenki prédája: a varázslóké, amikor a misztérium feltornyosul, a szocialistáké, amikor a háború rámutat a szervezet terméketlenségére.”²¹ A vak is láthatja tehát, hogy Gramsci elégedetlen volt a pártjával.

Gramsci megvetéssel utasította el a boszorkányságot mint a hiszékenységek vámszedőjét, de az egyházat, a klérus hierarchiáját is, amely „példatárának mágiájával, a breviárium latinjával, a tömjénfüsttel szédíti híveit, az oltárok mögött meg kineveti őket”. Mégis empátiával szemlélte a hívő embert, megértette „lelki szükségletét”. Emma Fattorini egyetemi professzor erre a momentumra helyezi hangsúlyait, valamint az emberek hábo-

²⁰ Emma FATTORINI: Gramsci e la questione cattolica. In: Francesco GIASI (ed.): I. m. I. k. 361–377.

²¹ Antonio GRAMSCI: *Cronache torinesi*. I. m. 174–175.

rús meggyötörtetéseire. Bemutatja a háborúban megnyilatkozó nemzeti – német, osztrák, francia – katolicizmusok ütközésének lecsapódását az egyházban, valamint a háborúban megviselt katonák lelkében dúló következményeket. Továbbá kiemeli XV. Benedek pápa semleges, sőt háborúellenes állásfoglalásainak pozitív elemeit.

Fattorini következtetéseinek egy másik része Gramsci *A Vigasztaló (Madonna)* és *a katolikusok* című cikkére épül, amelynek mottója szerint a szocializmus filozófiai eredete nem zárja ki Isten eszméjét, azaz elismeri a vallás társadalmi hasznosságát. A mottó egy 1908-as kezdeményezésre hivatkozik. Akkoriban egy pap-politikus, Romolo Murri (1870–1944) egyházi reformokat kezdeményezett, s azok hatására katolikus értelmiségiek (köztük papok is) felvételüket kérték a szocialista pártba. Hosszas polémia kerekedett a vallás és a szocializmus viszonyáról. A hívő társadalom nem maradhatott érintetlen az eleven politikai vitáktól, s a közéleti pezsgés erjesztette a valláson túli, a vallásos hitet meghaladó szorongásokat és kétségeket. A viták a háborúval új erőre kaptak. Fattorini úgy látja, Gramscira egyáltalában nem jellemző a „durva antiklerikalizmus”, és arra is utal, hogy árnyalt megfogalmazásai összekapcsolhatók Benedetto Croce vallásos alapú szubjektív idealizmusával. (Miután 1926-ban bebörtönözték, ott írt *Börtönfüzeteiben* Gramsci vitatja Croce tételeit.) A klerikalizmus és a katolicizmus viszonyáról, a vallás jelentőségéről és társadalmi-politikai vonatkozásairól szólva Croce egy 1908-as írásában helyesebbnek vélte volna, ha az olasz szellemi és közéletben, a politikai gondolkodásban a vallást nem kapcsolják össze a klerikalizmustal. Jó lenne, ha „Itáliában a *vallás* szavának kiejtésével nem merülne fel a klerikalizmus gyanúja”, ugyanis „a vallás a valóságra és az életre irányuló orientációs szükségletből születik, az élet és a valóság felfogásának szükségletéből. Vallás nélkül, illetve a ráirányuló orientáció nélkül nincs élet, illetve csak megosztott bizonytalan és boldogtalan lélekkel lehet élni...”²² – Dehogynem – mondhatta volna a filozófus Gramsci.

²² Idézi Emma FATTORINI: I. m. 365.

Croce állásfoglalásai, művei és gondolatai az olasz társadalmi közállapotokat és az értelmiségi viszonyokat tekintve mindmáig mérvadók és segítenek eligazodni a témakörben. Akár Croce gondolatainak termékenyítő hatását, akár a vallás és a szocializmus viszonyának vitáit nézzük, azt látjuk, hogy az értelmiségi gondolkodásban a vallás mellett a laikus tendencia is ott van.

Gramsci elismerte a vallás filozófiai, politikai, társadalmi és individuális pszichológiai jelentőségét, de a vallást és a klerikalizmust, illetve a klérus hierarchiáját és annak alsó szintjeit elválasztotta egymástól. Nézetrendszerében fontos helyet foglal el a vallásos ember, a vallásos tömegek politikai potenciálja. Fiatalkori publicisztikájában mind e mellett rendszeresen bírálta az egyházi hipokrizist és az egyház, a klérus politikai küldetésének a szocializmussal és a proletártömegek érdekeivel ellentétes irányát. Kritikája felerősödött Itália hadba lépése után. A Vigasztaló Szűz Mária június 20-i torinói ünnepének 1916-os leírásában és kommentárjában kitért a pápai üzenetben foglalt békeóhajra: *Fiat pax in virtute tua, virgo Consolatrix Maria* (Legyen béke a te erényedben, Vigasztaló Szűz Mária). Ugyanakkor nem hagyja szó nélkül az egyház álláspontja és a szocialista béketörekvések elvi eltérését, a két oldal közti „csikorgó antitézist”. Előzőleg, májusban, vegyes benyomásokkal fogadta XV. Benedek javaslatát, hogy hívjanak össze kongresszust a konfliktus lezárására. „A pápa erkölcsi erejéhez képest ez inkább narkotikum” – írta róla, majd a júniusi vallási ünnepet használta fel véleményének részletezésére. A katolikusok „a kegyelettől várják a megváltást, s a szentek jóakarátára hivatkoznak – írta –, pedig megfelelőbb lenne az emberek jóindulatához folyamodni. A katolikusoknak csak Isten szava, a reveláció, a tekintély számít, mert az emberi tényezők forrását az embertől elvonatkoztatva vetik fel, egy felsőbbrendű akaratba helyezik, amely mindent átkarol és mindent megítél [...], ami megfelelhet a rabszolgáknak, de nem az embereknek. Mi semmit nem várunk mástól, csak magunktól; kötelességünket a szabad emberek tudata határozza meg, és szervezeti erőnk váltja valóra. Csak cselekedeteink, csak vívmányaink értékesek számunkra,

és nem az, amit felsőbb hatalom nyújtana nekünk – legyen az a polgári állam vagy a Vigasztaló Madonna.”

Gramsci a politikai ellenfelekkel, így az egyházzal szemben a szocialista párt pozícióit is megvédte. A spirituális kérdések mellett gazdasági vagy társadalmi kérdésekben is szót emelt. Így 1916 márciusában – amikor az egyik torinói egyházi érdekeltségű takarékpénztár, a Cassa popolare évi közgyűlését tartotta és a helyi püspök áldását adta a pénzügyi tevékenységére, Marconcini ügyvéd, az intézmény tanácsosa pedig szónoklatában kiállt a kisiparosok és a kiskereskedők érdekei mellett – Gramsci vitába szállt ezzel az utóbbi, egyházi támogatást élvező állásponttal. (Ne feledjük, hogy a kérdéses időszakban a nagyipar fejlődésének expanziója megállíthatatlannak látszott!) Marconcini arról beszélt, hogy a szociális harcok megteremtették a „két antagonisztikus osztály” védelmi szervezeteit, a munkásszervezetek a dolgozók, a gyáriparos-ligák pedig a hozzájuk csatlakozók érdekeit védik, következésképp a kiskereskedők, a kisbirtokosok és a kisiparosok védtelenek. Az egyház vezette katolikusok feladata, hogy hitel-, termelési és egyéb szövetkezetek létesítésével megvédjék érdekeiket, és lehetővé tegyék a „valóban keresztény társadalom eljövételét”. Ez a megállapítás – írta Gramsci – nyilvánvalóan „kereszténydemokrata” ihletésű (a jelző ez idő szerint ideiglenes, a katolikusok „kereszténydemokrata” pártja előbb „néppártként” alakult meg 1919-ben), és abból a szempontból érdekes Gramsci polemizáló okfejtésében, hogy „igazán keresztény társadalom 2000 éves prédikáció után sem jött létre”. Az egyház gazdasági programja pedig „tisztán antiliberális és szocialistaellenes, mivel prekapitalista társadalmat és egy meghaladott termelési módot tart kívánatosnak, ami az adott viszonyok között kissé nevetséges”.²³ Egy hónap sem telt el, és újabb cikkében (*Elaggott fiatalok*) máris az ifjú katolikusokon viccelődött. Mint írta, pályázatot hirdetnek a katolikus ifjúsági szervezet vonzerejének növelésére. „Hogyan vonzzuk a fiatalokat a katolikus körökbe? Hogyan tehetjük érdekeltt őket, hogy aktívabbak és hatékonyabbak legyenek a

²³ Antonio GRAMSCI: Cristianissimi. *Avanti!* 1916. március 29.

szervezeteinkben? Hogyan készítsük fel és hogyan irányítsuk a katolikus körök fiataljait a szakmai szervezetek felé? Hogyan terjesszük a jó sajtót a fiatalok között?” Ilyen és hasonló feladatokkal kellett megbirkózniuk a fiataloknak, s Gramsci szerint már a kérdésfeltevések is elárulják a katolikus szervezetek gyengeségét és mesterkélt felépítését. Észrevételezi a *Savonarola* folyóiratban (a Vallásos Kultúra Diákjai Egyesületének kiadványában) közölt „Bátorság és Hit” című cikket, melynek szerzője – vélekedik Gramsci – dohos és bárgyú közhelyekkel él, fogalma nincs a szocialista mozgalom elveiről és fejlődéséről. A szocializmust idilli felfogásban értelmezi, olyan mozgalomként, amely Jézustól eltulajdonította a kegyelet és a testvériség jel-szavát, s kivetköztette azokat vallási erényeikből. Ötven éve létezik szocialista mozgalom, s ez alatt gazdaságilag csak néhány eredményt, szellemiekben keveset, erkölcsiekben semmit nem tudott felmutatni. „És így tovább, ebben az igen bátor tónusban” – zárja le Gramsci a vitát. Szerinte a szocializmus igenis bátor munkások műve, akik új szociális építményt emelnek a maguk erejéből, nem kérnek segítséget vagy kegyeletet senkitől. E vehemens cikkszerűt mintegy megkoronázza 1917 januárjában az *Avanti!* hasábjain közzétett „Jezsuita újjászületés” című írásával. Előzőleg Giuseppe Toniolo (1845–1918) a kiemelkedő konzervatív szociológus és kereszténydemokrata ideológus, a fiatal katolikusokhoz nyílt levelet intézett. Gramsci az egészet klerikális képmutatásnak minősíti, és ridegen elutasítja. Nem kevesebbet mond, mint azt, hogy a professzor részéről dicsőített Jézus Társaság, valamint a szabadkőműves páholyok bűnszövetkezéssel vádolhatók, propagandafegyverük a csalás, az ellenőrizhetetlen trükközés, a közvélemény megtévesztése azzal, hogy a jóakarató embereknek kenetteljes ékesszólással békét kérnek az égiektől. Eközben a háborús öldöklés tovább folyik.

A háború, majd közvetlenül a háború utáni válságperiódus éveiben Gramsci a szocialista párt elvei mellett tett hitet, védte a párt pozícióit és vitatkozott ellenfeleivel. Mindazonáltal kész volt a politikai nyitásra, amikor 1919-ben megalakult a Néppárt. Érdeklődéssel és kíváncsisággal üdvözölte az új katolikus pártformáció létrejöttét, amely reformokat ígért, s annak

reményét hordozta, hogy modernitásával elősegítheti a laikus és szocialista irányú progressziót. Fattorini is kiemeli Gramsci kommentárjának pozitív hangsúlyát, és összefüggéseket lát a vallásos problematika megközelítésének módszerében, Gramsci politikai gyakorlatában. Gramsci ennél komplexebb politikai elemzést írt a Néppárt alapításáról. Az olasz politikatörténet, az „olasz nemzeti történelem” nagy jelentőségű eseményeként értékelte a Néppárt megalakulását, olyannak, amely vallástörténeti vagy ideológiatörténeti aspektusokból egyenértékű (lehet) a németországi reformációval. „A spirituális megújulás folyamatával az olasz nép tagadja és meghaladja a katolicizmust, kilép a vallási mítosz uralmából, és az emberi indítékokra, a társadalom kebelében ható valós erőkre épülő történelmi cselekvést és kultúrát teremt [...] A katolicizmus módosult, reformált alakban jelenik meg a történelem fényénél [...] A katolicizmus így versenyre kél a liberalizmussal és a laikus államon kívül a szocializmussal, s a szocializmussal azonos terepen fordul a tömegekhez [...] Ám e terepen vereséget fog szenvedni, végleg ki fogják űzni a szocializmus történetéből.”²⁴

A cikk elég nehézkesnek és elvontnak hat. Ám a fő probléma az, hogy a katolikus tömegek politikai megszerveződésének pozitív lehetőségeit – s a katolikusok és a szocialisták közeledésének esélyét – Gramsci a Néppárt megalakulásával tényként fogta fel. Illuzórikusan kereste a katolicizmus, a politikailag megszervezett katolikus tömegek és a szocializmus egymásra találásának lehetőségeit. Cikkének további logikájában is ugyanez a nem eléggé körvonalazott motívum jelenik meg: „A néppártiak szükségszerű fázist képviselnek az olasz proletariátusnak a kommunizmushoz való haladásában. Megteremtik az összefogást, a szolidaritást ott, ahol a szocializmus ezt nem tehetné meg, mert hiányoznak a kapitalista gazdaság objektív feltételei; de legalább aspirációt adnak az összefogásra és a szolidaritásra. Az elbizonytalanodott munkástömegek egy része a történelem nagy gépezetének fogaskerekei közé szorultnak érzi magát. Nem fogja fel a helyzetét, mert nem lát példát a modern

²⁴ Antonio GRAMSCI: *Scritti politici*. Editori Riuniti, Roma, 1973. II. k. 43–44. – Eredetileg *Ordine Nuovo*, 1919. november 1.

(történelmi) műhely modelljére. Ez a bizonytalanság és társadalmi pánik – a jelenlegi periódus jellemzője – a történelmileg legelmaradottabb egyéneket is arra készíti, hogy lépjenek ki elszigeteltségükből, keressenek vigaszt, reményt, bizalmat a közösségben, közeledjenek és csatlakozzanak fizikailag és szellemileg a többi megfélemlített lélekhez, mert másképp a szocialista világnézet nem tud formát adni az elemi erők pezsgésének. A demokratikus katolicizmus megteszi azt, amit a szocializmus nem tehet meg: összekever, elrendez, életet ad – és öngyilkosságot követ el. Ezek a tömegek ugyanis formába öntve, valódi hatalommá válva összeforrnak a tudatos szocialista tömegekkel, és normális folytatóikká válnak. Ami lehetetlen lenne az individuumoknak, lehetségessé válik a széles formációknak. Társadalmi közösséggé válnak, ráébrednek valódi erejük tudatára, s megértik a szocialista jelszó felsőbbrendűségét: »a proletariátus egyenjogúsítása a proletariátus műve lesz«. Nem kérnek többé közvetítőket, nem akarnak többé tekintélyes pásztorokat [értsd: hittérítő papokat – *P. J.*]. Rájönnek, hogy saját impulzusaik alapján kell mozdulniuk: a szó modern értelmében emberekké válnak, akik tudatosan cselekszenek, ledöntik a bálványokat és lefejezik Istent. Ezért a szocialisták nem félnek a néppártiak lendületes nyomulásától; az új párt nem kelt félelmet azzal, hogy hatszázezer tagját a szocialista párt hatvan-ezer tagjával állítja szembe. A néppártiak úgy viszonyulnak a szocialistákhoz, mint Kerenszkij Leninhez. Az olasz parlament XXV. törvényhozó ciklusának idején [Gramsci itt a soron levő választások utáni időszakra gondol. – *P. J.*] bomlanak majd fel a parasztok impulzív hataloméhségére alapozott politikai formációk, ahogyan ezt a demokratikus orosz köztársaság megalkulásával látni lehetett.”²⁵

Az írás pillanatnyi benyomások és az 1919-es vágyak alapján született akkor, amikor az olaszországi osztályharcok felerősödtek, s a gyár- és földfoglalásokkal kulmináltak. Gramsci nem ismerhette a Néppárt létrejöttének minden mozzanatát, s a körülményekről nem lehettek kellő információi. Ez magya-

²⁵ Uo.

rázza kommentárjának illúzióit és homályos vízióit; gondoljunk csak a Néppárt későbbi nagyszabású és Gramsci víziójától eltérő fejlődésére! Tévedésére Giuseppe Vacca is utal közelmúltban kiadott könyvében.²⁶ A Néppárt elsődleges célja az volt, hogy a tömegeket eltávolítsa a szocializmus eszméitől és távlatától; a Néppárt kezdeményezői nem a politikai öngyilkosság gondolatával foglalkoztak. A pártalapító caltagironei pap, Don Sturzo, látva és tapasztalva, hogy a vallásos tömegeket ideológiai-vallási, katolikus egyházi eszközökkel nem lehet távol tartani a szocialista párt pusztja jelenléte által forradalmasodó, nem annyira vallásos tömegektől, a Vatikánnal egyetértve, nem vallási konstrukciójú, hanem felekezeten kívüli politikai pártot akart alapítani. Előzőleg engedélyt kért XV. Benedek államtitkárától, Pietro Gasparri bíborostól, hogy az egyházi hierarchiától és ideológiától független szervezetet hozhasson létre.²⁷ Megkapta az engedélyt. Felettesei nyilván arra számítottak, hogy egy ilyen pártba özőnlenni fognak a szocialista párt ellenfelei, akik a szocialisták visszaszorítását a Néppárt közreműködésével óhajtják elérni.

A Néppárt valóban óriási tömegeket mozgósított, és óriási társadalmi háttérrel tudhatott maga mögött: a vallásos érzelmű nagy- és középburzsoáziát, a katolikus népi és munkásszervezeteket (nyolcezer szövetséget, egymillió kétszázötvenezer szakszervezeti tagot, többségükben parasztokból, de a gyárak munkásaiból is).²⁸ Don Sturzo és vezérkara Gramsci jövődőlésével ellentétben arra törekedett, hogy a katolikus vezetés elkerülje Kerenszkijék sorsát. Elsősorban saját szociális politikájuk sikerében bíztak. Emellett „osztályközi” ideológiát hirdettek, amely nemcsak 1919–1920 kiélezett osztályharcai közepette, a hatalomért folytatott elkeseredett küzdelemben érvényesült, hanem hosszú távon mindaddig, amíg Itáliában a szocializmus és kommunizmus veszélye fenyegetett. A Néppárt

²⁶ Giuseppe VACCA: *Modernità alternative. Il Novecento di Antonio Gramsci*. Giulio Einaudi Editore, Torino, 2017. 105.

²⁷ Giorgio GALLI: *I partiti politici in Italia 1861–1983*. UTET Libreria, Torino, 1983. 219.

²⁸ Uo. 220.

társadalmi bázisában mégis a közvetlen vallási függéstől részben elszakadva, a laikus tendenciák idővel közelíthették egymáshoz a különböző világnézeti meggyőződésű tömegeket.

Volt azonban még egy tényező, amely minden idealizmusa ellenére Gramsci meglátásainak politikai jelentőségét mutatja. Mint Emma Fattorini írja, a Néppártról szóló első kommentárokban „dióhéjban” már megtalálható Gramsci elképzelése a katolikusokkal való párbeszédről. Gramsci a kommunista párt 1926-os – illegális, a franciaországi Lyonba kényszerült kongresszusára kidolgozott – téziseiben felvázolta a párt széles népfront jellegű antifasiszta irányvonalát, amelyben a nagyipari proletariátus szövetségesei, a falusi vallásos földművelők, a Dél agrárproletárjai és a városi kis- és középburzsoá rétegek valamennyien fontos szerepet kaptak. Ez a politika vezérelte az olasz kommunistákat antifasiszta harcukban és az 1945 utáni demokratikus küzdelmeikben és a jelenünkig érvényes demokratikus köztársasági alkotmány kidolgozásában. Gramsci korai felismerései vezérelték a katolikusokkal, illetve a keresztény demokratákkal keresett együttműködési kísérleteket; ezek közül a baloldal szempontjából lesznek sikeresek és csődöt mondóak is, míg a politikai katolicizmus mindkét esetben sikert aratott. Amikor a munkásmozgalom és a politikai katolicizmus együttműködött, akkor mindkét fél eredményességéről számolhatunk be, amikor az együttműködés kudarcot vallott, az a baloldalnak ártott.

A faszizmus és a nemzetközi kontextus főbb munkásmozgalmi szempontjai

Gramsci nem foglalhatta rendszerbe elképzeléseit, mert 1926-ban bebörtönözték. Múltán híres, ám töredékes *Börtönfüzete*iben mégis tanulmányozhatjuk azokat, ugyanis a *Börtönfüzetek*ben folytatta korábbi elvi-politikai pozíciójának gondolatmeneteit. A katolikus kérdésre vonatkozó fejtegetései mellett számos egyéb fontos, korai írásában tárgyalt vagy felvetett problémát dolgozott ki ily módon. A faszizmus tárgyalásával összefüggnek a

nemzetközi viszonyokról és a nemzetközi munkásmozgalomról írt elemzései. Így már az 1920-as években foglalkozott a fasizmushoz vezető kiméletlen osztályütközésekkel. „A börtön előtti szóhasználat, írásainak stílusa nem tér el a kor többi kommunista vezetőjének frazeológiájától” – állapítja meg Simona Colarizi idézett tanulmányában. Elméleti igényű gondolatmenetei részben szintén egybevágnak a korabeli bevett „marxista” sztereotípiákkal, melyek szerint „fasizmus és liberális állam, demokrácia és diktatúra mind a kapitalista rezsim kifejeződései”.²⁹ Számos vonatkozásban azonban – a hegemonia-elméletével összefüggésben, a kommunista pártról alkotott felfogásával, az értelmiség szerepével kapcsolatban – nézetei már nem követik a „panel”, s árnyaltabb, újító felvetéseket tartalmaznak. Az egybevágó azonos tézis egybecseng Bordiga 1921-ben közölt írásának hangnemével is, mely szerint a fasizmus „a burzsoázia védekező politikájának utolsó képződménye”³⁰ – más szóval a demokrácia „menetelő szárnya”. Gramscit mégis már ebben az időszakban megkülönbözteti balos elvtársaitól egy másik szempont: kutatni kezdi, miért lett oly népszerű a fasizmus, miért sikerült tömeges konszenzust teremtenie. Már ekkor figyelmeztetett a középosztályoknak, a közép- és kispolgárságnak a fasizmus iránti vonzalmára. Ezek a társadalmi rétegek ugyanis a háború utáni válsághelyzetben biztonságérzetük garanciáját a fasizmusban találták meg. „Legharcosabbak” és a leghatározottabbak az egykori frontharcosok fiataljai voltak, akik tettelesen is demonstrálták ezt a háború utáni társadalompszichológiai állapotot, s utóbb más aktív fiatal csoportokat is meghódítottak. A leszerelt frontharcos rohamosztagosok (a „bátrak”, olaszul „arditi”) nehezen illeszkedtek vissza a polgári életformába, a gazdasági-társadalmi válság sem kínált számukra egzisztenciális megoldásokat, ezért létbiztonságukban érezték veszélyeztetve magukat, s keresték problémáik és feszültségeik feloldását. A „felforgatás” eszközeihez folyamodtak, melyek karnyújtásnyira voltak az „aktív”, sőt egyedüli „forradalmár”,

²⁹ Simona COLARIZI: Gramsci e il fascismo. In: Francesco GIASI (ed.): I. m. 340.

³⁰ Uo.

fasiszta bandák fegyvertárában. (A randalírozó bandákra az olasz baloldali mozgalmi zsargon a „squadra” vagy rosszallóan „squadraccia” szavakat használta, jelentésük: banda, csapat.) A „bátrak”, az „arditi”, fekete inget viseltek, sapkájukon halálfej díszelgett – szimbólumaikkal és fékevesztett tettelegességükkel a terrorista fasizmus utánpótlását biztosították.³¹

A fasiszta szervezetek felépítését leírva Gramsci viszonylag hamar rájött arra, hogy a fasizmus támogatásának társadalmi leágazásai a középosztályokhoz vezetnek. Motívumaik részben hasonlatosak a frontharcosokéhoz, de fontosabb az egzisztenciális bizonytalansággal összefüggő, a jövődőlő forradalom miatti hiszterizált pánikfélelem: a városi és falusi kispolgárság nagy része, a felső és közép-értelmiségiek meg voltak győződve arról, hogy elért életszínvonaluk, vagyonzbiztonságuk az esetleges forradalommal, a kizsákmányolt munkásosztály hatalmának bevezetésével elvész. A fasiszta mozgalom közép- és kispolgári bázisa, sőt „káderállományának” jelentős része ugyanakkor – Gramsci szerint – a szocialista párt és szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom reformista, álforradalmár jelszavaitól elvakítottjainak a salakjából emelte fel a maga sorkatonáit.³² Köztudottan a fasizmushoz csapódott számos egykori anarcho-szindikalista és ex-szocialista párttag, akik folyvást forradalmi illúziókat kergettek – jóllehet vágyaik a fasizmus szilárduló hatalmával immár a megvalósulás felé haladtak –, majd a legteljesebben kiélték azokat a fasiszta mozgalom agresszivitásában, nem egy esetben a szenvedélyeiknek eleget téve verték el a port éppen a szocialistákon, miközben a kommunistákat elfajzott halálos ellenségeiknek tekintették, és még vadabbul rontottak rájuk. Ebben a kontextusban válik érthetőbbé Gramsci folyto-

³¹ 2012 őszén a Marcia su Roma 90. évfordulóján a Politikatörténeti Intézet tudományos konferenciát rendezett. Horváth Jenő beszélt az „arditi” jelenségről, amit a szakirodalom részletesen tárgyal, nem felejtve azt, hogy a volt frontharcosok között akadtak antifasiszták is. Gramsci újságcikkei róluk ugyancsak tudósítanak: Giuseppe Mingrino például parlamenti képviselői mandátumot szerzett a szocialista párt színeiben, később kommunista lett. A pármái kommunista Guido Picelli vezetésével sikeresen védtek Pármát a fasiszta rohamokkal szemben. (Picelli a spanyol polgárháborúban az internationalisták oldalán halt hősi halált.)

³² „La struttura del fascismo.” *L'Ordine Nuovo*, 1921. július 12.

nos – a korszak folyamán végig megfigyelhető elvi, ideológiai jellegű, noha a válság kezdetén szélsőséges – kritikája a Turatik, Trevesek, Bonomik stb. reformizmusa ellen, ami egyúttal a szocialista párt lapos, egy helyben toporgó ideológiáját, rekedt propagandáját sem kímélte.

A kor munkásmozgalmának ideológiai vitáiról összegzésül elmondhatjuk, hogy a háború, majd az azt követő forradalmi válság – az oroszországi szocialista átmenettel – teljesen új helyzetet teremtett, európai méretű átalakulást hozott a politikai viszonyokban. A munkásmozgalom válaszút elé került: állást kellett foglalnia az oroszországi eseményekkel és következményeivel kapcsolatban. A válaszút szakadáshoz vezetett, amely meghatározta a 20. század hátralevő nagyobbik felét, és a „nagy háborúnál” még nagyobb háborút és nagyobb drámát, nagyobb mészárlást és pusztítást hozott. Ahogyan az első világháborúval a nemzeti-nemzetközi viszonyrendszer dinamikálódott, a tendencia még szélesebb horizonton bontakozott ki és globálisan befolyásolta az európai, illetve az Európán kívüli fejlődést. A nemzeti-nemzetközi összefüggések első világháború utáni és a két világháború közötti problémáit vizsgálja a szocialista orientációjú egyetemi tanár, Andrea Panaccione abban a tanulmányában, amely helyet kapott a kétkötetes idézett gyűjteményben (*Gramsci és kora*). Panaccione átvizsgálja bennünket a *Börtönfüzetek* termésébe. Bevezető tétele szerint az első világháború véget vetett a korabeli kapitalizmus részéről megengedett, szoros keretek között tartott szocializmus természetes növekedésének. Ehhez képest az európai szocializmus és szocialista mozgalmak előtt 1917-től egészen más perspektívák nyíltak meg. Az újabb világháborúval további differenciálódások következtek be. A 20. század végére azzal, hogy a forradalmak, a szakadások és a munkásmozgalmi ellentétek kiéleződtek, a munkásmozgalmak már közös sors és közös végzet elé néztek. Panaccione számos megállapítása azt sugallja, hogy időszerű a különböző munkásmozgalmi hagyományok közös nevezőjének keresése és meghatározása. Az első világháborúról és a rákövetkező forradalmakról szólva azt a következtetést vonta le, hogy az orosz forradalom nem eredményként értelmezendő, hanem a

fejlődés impulzusaként – Gramscira is hivatkozik: „a kapitalizmus rögtön (értsd: a forradalom után. – P. J.) Oroszországban nem tehet többet annál, mint amit a kollektívizmus biztosíthat. Kevesebbet fog tenni, mert egyébként szembetalálja magát egy elégedetlen, őrző proletariátussal, amely nem tudná a gazdasági nélkülözések okozta további fájdalokat és keserőségeket elviselni.”³³

Az 1917 utáni helyzet alakulásából még sok más nemzetközi léptékű következmény és következtetés adódhatott, ezek mindegyikére azonban itt nem térhetek ki. Egyértelmű, hogy a két háború közti eseménysor, majd a 20. század végéig zajló fejlődés összefügg az orosz és a többi forradalom beváltatlan reményeivel. A nemzetközi kiterjedésűnek tűnő átalakulás nem a várt nemzetközi dimenzióban, nemzeti keretek között ment végbe más és más feltételek között (az olasz is speciális körülmények között). Európában a szocializmusnak egészen új kiadású földrajzi határvonalai jöttek létre – állapította meg Panaccione. A bonyolult fejlődést és megrekedését szemlélve eljut oda, hogy a külpolitikát a társadalmi átalakulás fontos tényezőjének kell tekinteni. Sztálinnal példálózik, akit, illetve a Sztálin–Trockij-vitát Gramsci *Börtönfüzeteiből* vett utalással együtt idézi.³⁴ Ma már ismerjük Sztálin minden hibáját és bűnét. Az a javára írható, hogy nem engedett semmiféle világforradalmi, permanens forradalmi trockista kalandorságot, ám

³³ Andrea PANACCIONE: Gramsci e il socialismo europeo fra guerra e dopoguerra. In: : Francesco GIASI (ed.): I. m. 82.

³⁴ A *Börtönfüzetekben* (Antonio GRAMSCI: *Quaderni del carcere*. Giulio Einaudi Editore, Torino, 1975. 1729.) olvasható: „A fejlődés bizonyosan az internacionalizmus felé halad, de a kiindulási pont mindig nemzeti, és innen kell származtatnunk a lépéseket. A perspektíva tehát nemzetközi, nem is lehet más, ezért pontosan kell tanulmányozni azokat a nemzeti erőkombinációkat, melyeket a nemzetközi osztály irányítani és fejleszteni akar a nemzetközi perspektíva szerint. Egy osztály csak úgy lesz vezető osztállyá, ha pontosan értelmezi ezt a kombinációt, amelynek ő maga is alkotó eleme, és mint ilyen jelölhet meg célkitűzéseket a mozgalmának meghatározott távlatokon belül. Véleményem szerint ebben rejlik az alapvető ellentét Leone Davidovici és Bessarione mint a többségi mozgalom tolmácsolója között. (Azaz Trockij és Sztálin között. A Bessarione a Viszarionovics eltorzított alakja, Trockijt is családi és keresztnévén említi. Gramsci a börtöncenzúra miatt változtatott meg neveket és fogalmakat. A többségi mozgalmon a bolsevik párt értendő.)

ehhez hozzáteendő, hogy bizonyos elemeiben realista külpolitikáját ideológiai-politikai tisztázatlanságok és baklövések terhelték. Ilyen volt a náci Németországgal kötött paktum, majd a háború után több esetben a nemzeti érdekeket, egyes nemzeti kommunista pártoknak és maguknak a kis nemzeteknek a társadalmi érdekeit, nemzeti sajátosságait durván sértő beavatkozások, a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeinek összekeverése a proletár internacionalizmus elvével. Az egyik legkirívóbb példa a lengyel kommunista párt lefejezése, az 1939-ben foglyul ejtett lengyel katonatisztek barbár legyilkolása, de felróhatjuk neki más nemzetek kommunista vezetőinek alaptalan meggyanúsítását és kivégzését is. A szovjet párt- és állami vezetés Sztálin halála után is hosszú ideig nagyhatalmi allűrökkel tűzdelt, elfogadhatatlan kül- és belpolitikát folytatott. Gramsci, 1937-ben bekövetkezett haláláig, amennyiben börtönében képes volt rá, igyekezett informálódni a szovjetunióbeli fejleményekről. Értelmi-intellektuális kapcsolata nem szűnt meg a szovjet valósággal, de ismereteit természetes módon uralták a börtönének előtti benyomásai, a börtönben nem fért hozzá a legszükségesebb információkhoz.

Hogyan vélekedett Gramsci a szovjet fejlődés problémáiról, mit és mennyit tudott a bolsevik párt belharcairól, hogyan értékelte Sztálin személyi hatalmát? Amit minderről ír, az kikezdehetetlen, és nincs is vele kapcsolatban ilyen próbálkozás. Annál több a kísérlet a tekintetben, hogy személyét szembeállítsák az olasz kommunista tradícióval, a PCI Togliatti-féle vezetésével. Az olasz párt történetét tárgyaló szakirodalom kielégíthet minden kíváncsiságot. Ismeretes, hogy Gramsci 1926-ban levelezett Togliattival (eredetileg a Szovjetunió Kommunista Pártjának szánta az üzeneteit, de Togliatti különböző megfontolásokból nem továbbította azokat a címzettnek), hangsúlyozva, mennyire károsnak tartja a kommunista világmozgalom szempontjából az SZKP-ban kirobbant belviszályokat.³⁵ Tudvalevően nem értett egyet a Kommunista Internacionálé 1929-es határozatával – amely szociálfasisztának minősítette a szociáldemok-

³⁵ Részletesen írtam erről: PANKOVITS József: Gramsci újra. Jegyzetek az újabb Gramsci kutatásokról. *Eszmélet*, 2007/76. 84–98.

ráciát –, kiállt az ezzel egyet nem értők és a pártból kizártak mellett, s emiatt a börtönben maga is egy időre elszigetelődött. Viszonylag sokat tudott a Szovjetunióban történő eseményekről és véleménye is volt a vitás ügyekről; amíg tehetett, amíg gyakorló KI-politikusként felléphetett a kóros jelenségekkel szemben, ezt kifejezésre is juttatta. Mentalitásától idegen volt az erőszak kultusza. A forradalmi erőszakot vagy kényszert szükségesnek gondolta, ugyanakkor szót emelt a túlkapások és torzulások ellen. Erről egy közelmúltban feltárt dokumentum alapján Gabriele Nissim számol be. Nissim a moszkvai Társadalom- és Politikatörténeti Archivumban megtalálta Gramscinak a KI vezetőségéhez, 1923. július 12-i dátummal írt levelét, amelyben egy Torinóban megismert emigráns kommunista, Gino De Marchi érdekében járt közben. Az illető 1921-ben érkezett orosz földre, de ott is utolérte az árulás megbocsáthatatlan bűne (Torinóban illegális fegyverkereskedés vádjával letartóztatták – a gyárfoglaló munkásoknak szerzett puskákat a rendőrség zsarolással vallomásra bírta, s ő megnevezte egyik társát). Miután sikerült a Szovjetunióba menekülnie, ott olasz és szovjet elvtársai közös erővel kényszermunkatáborba küldték. Gramsci ismerte De Marchi torinói históriáját, s az elkövetett „bűnhöz”, viszonyítva aránytalannak tartotta a vladikinói munkatáborba zárást. Amikor a párt delegációjával a Szovjetunióban járt, meglátogatta ott, és elintézte a kiszabadítását, ám a maláriában megbetegedett tüdőbajos embert további megfigyelés alá helyezték és Taskentben jelölték ki a lakhelyét. Régiségkereskedéssel próbálkozott, de egészsége nehezen viselte a belső-ázsiai klímát. Ekkor írta Gramsci az archivumban megtalált levelét a KI vezetőségének, kérve hogy De Marchi szabadon döntheszen sorsáról, akár visszatérhessen Olaszországba. Gramscira jellemző volt ez az emberség, a kommunista mozgalmon belüli emberközpontú szemlélet. A De Marchi-esetet feldolgozó esszé további információkkal szolgál ebben a vonatkozásban. A szerző tudni véli: Gramsci De Marchira, de Trockijra, Zinovjevre, és másokra is hivatkozva kifejtette azt a véleményét, hogy a téves álláspontok megszemélyesítőit lehet bírálni, nézeteiket lehet vitatni, ellenezni, de életüket elvenni megengedhetetlen. Nissim

idézi Davide Lajolo, a neves kommunista író, a *l'Unità* milánói szerkesztője kérdését Togliattihoz: „Hogyan viselkedett volna Gramsci a lengyel kommunisták likvidálása hallatán?” Az állítólagos válasz szerint megölette volna magát.³⁶ (Togliatti ennél opportunistaabb volt, egyébként aligha éli túl moszkvai tartózkodása alatt Sztálin terrorját.) De Marchi nem tudta lemosni magáról az árulás bélyegét. Hazatért, a fasiszták bebörtönözték, s szabadulása után újra emigrált a Szovjetunióba, ahol ismét lágersors várt rá. Végül 1938-ban kivégezték. Gramsci nem segíthetett rajta, egy éve már halott volt.

A fordulatos, tragikus, de nem egyedi epizód a rendhagyó kommunista vezető, Gramsci emberségét, 1917 eseményeinél nem leálló, megragadó szemléletét hozza közel az utókorhoz. Róla alkotott képünket még további adalékokkal gazdagíthatnánk. Itt mindössze azzal zárom soraimat, hogy hagyatéka pótolhatatlan. Érzékenységén, humanizmusán túlmenően mindaz, amit a pártról, a politikáról, az olasz kommunizmus nemzeti irányvonaláról, a munkásosztály politikai hegemoniájának fokozatos kialakításáról vallott, elméleti igényessége és eredeti gondolkodása ma is példa lehet kutatóknak és érdeklődő olvasóknak.

³⁶ A *La Repubblica* 2007. április 27-én, Gramsci halálának 70. évfordulóján közzölt összeállítása a „Gramsci e il lager di Lenin” című cikk nyomán.

